

УДК 351.74:343.98:355.02

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.4.39>

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАВООХОРОНЦІВ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ПОВОДЖЕННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ ТА ЇЇ ТАКТИЧНОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Красько М.І.,
*старший викладач кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID:0009-0006-8911-6481
e-mail: m.i.krasko@nuwm.edu.ua*

Красько М.І. Юридична відповідальність правоохоронців за порушення правил поведіння зі зброєю та її тактичного застосування.

Статтю присвячено комплексному аналізу правових засад та особливостей юридичної відповідальності правоохоронців за порушення правил поведіння зі зброєю й її тактичного застосування в умовах воєнного стану та загального ускладнення безпекового середовища. Автор звертає увагу на те, що збільшення рівня публічних загроз, інтенсивність оперативних дій та необхідність швидких рішень підсилюють ризики неправомірного використання сили, що потребує чіткого нормативного визначення меж допустимої поведінки та однозначного правового тлумачення відповідних процедур.

У роботі наголошено, що об'єктом правового аналізу є не лише формальні підстави застосування вогнепальної зброї, а й тактичний компонент ухвалення рішень, де значення мають підготовка, професійна обачність та оцінка ситуаційного контексту, включно з реальними загрозами та поведінкою осіб, щодо яких здійснюється втручання. Автор звертає увагу на існуючі позиції щодо необхідності уніфікованого тлумачення законодавства у цій сфері, підкреслюючи, що єдність підходів до визначення меж застосування сили є принциповою умовою правової визначеності та прогнозованості рішень.

Значну увагу приділено судовій практиці, яка формує реальні стандарти правомірного застосування зброї. Автор наголошує, що саме рішення Верховного Суду та Європейського суду з прав людини слугують ключовими джерелами тлумачення критеріїв необхідності, пропорційності та мінімізації шкоди. Судова практика підкреслює, що відповідальність може наставати навіть за необережні дії, які створюють потенційний ризик для життя чи здоров'я, що формує високі вимоги до професійної обачності працівників правоохоронних органів та посилює значення належної підготовки.

Узагальнюючи, стаття обґрунтовує потребу у виробленні цілісного міжгалузевого підходу до визначення правових підстав і меж відповідальності за порушення правил поведіння зі зброєю з урахуванням тактичних, ситуаційних та професійних чинників, а також підсиленої ролі судових інститутів у формуванні правозастосовних стандартів, які забезпечують законність, передбачуваність і належний рівень захисту прав людини в умовах сучасних безпекових викликів.

Ключові слова: відповідальність, правоохоронці, вогнепальна зброя, тактичне застосування, судова практика.

Krasko M.I. Legal liability of law enforcement officers for violation of rules for handling weapons and its tactical use.

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal principles and features of the legal liability of law enforcement officers for violating the rules of handling weapons and their tactical use in conditions of martial law and the general complication of the security environment. The author draws attention to the fact that the increase in the level of public threats, the intensity of operational actions

and the need for quick decisions increase the risks of the unlawful use of force, which requires a clear normative definition of the limits of permissible behavior and an unambiguous legal interpretation of the relevant procedures.

The work emphasizes that the object of legal analysis is not only the formal grounds for the use of firearms, but also the tactical component of decision-making, where preparation, professional caution and assessment of the situational context are important, including real threats and the behavior of persons against whom the intervention is being carried out. The author draws attention to existing positions on the need for a unified interpretation of legislation in this area, emphasizing that the unity of approaches to determining the limits of the use of force is a fundamental condition for legal certainty and predictability of decisions.

Considerable attention is paid to judicial practice, which forms real standards of lawful use of weapons. The author emphasizes that it is the decisions of the Supreme Court and the European Court of Human Rights that serve as key sources of interpretation of the criteria of necessity, proportionality and minimization of harm. Judicial practice emphasizes that liability can arise even for careless actions that create a potential risk to life or health, which forms high requirements for professional diligence of law enforcement officers and enhances the importance of proper training.

In summary, the article substantiates the need to develop a holistic interdisciplinary approach to determining the legal grounds and limits of liability for violations of the rules for handling weapons, taking into account tactical, situational and professional factors, as well as the enhanced role of judicial institutions in the formation of law enforcement standards that ensure legality, predictability and an adequate level of protection of human rights in the context of modern security challenges.

Key words: responsibility, law enforcement officers, firearms, tactical use, case law.

Постановка проблеми. У сучасних умовах підвищеного навантаження на систему правоохоронних органів, зумовленого воєнним станом, зростанням рівня публічних загроз і трансформацією безпекового середовища, особливої актуальності набуває питання правомірності застосування сили та спеціальних засобів примусу, зокрема вогнепальної зброї. Водночас практика свідчить про наявність випадків порушення встановлених правил поведінки зі зброєю та її тактичного застосування під час виконання службових обов'язків.

Недостатня узгодженість норм різних галузей законодавства, наявність оціночних понять у визначенні підстав і меж застосування зброї, складність доказування перевищення повноважень, а також обмежена ефективність механізмів контролю за діяльністю правоохоронних органів зумовлюють потребу в ґрунтовному теоретико-правовому осмисленні інституту юридичної відповідальності за відповідні порушення. У цьому контексті актуалізується необхідність вироблення єдиних підходів до визначення підстав відповідальності, її виду та меж з урахуванням службового становища особи, характеру правопорушення та ступеня суспільної небезпеки.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі підстав, видів і особливостей юридичної відповідальності правоохоронців за порушення правил поведінки зі зброєю та її тактичного застосування у службовий час.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Проблематика правового регулювання застосування вогнепальної зброї та юридичної відповідальності правоохоронців за порушення встановлених правил була предметом дослідження представників науки кримінального, адміністративного та конституційного права. У наукових працях висвітлюються підходи до визначення правових підстав застосування сили, меж дискреційних повноважень правоохоронних органів, а також особливості кваліфікації перевищення влади чи службових повноважень.

Водночас, у науковій літературі звертається увага не лише на юридичні наслідки застосування зброї, а й на проблему єдності тлумачення відповідних правових норм. Так, Ю.М. Волков та Д.Г. Казначеев наголошують на необхідності формування уніфікованого та зрозумілого для всіх працівників поліції роз'яснення випадків і підстав застосування вогнепальної зброї. Автори підкреслюють, що тлумачення законодавства у цій сфері не може бути довільним і має бути єдиним як для рядового працівника поліції, так і для керівних органів та органів прокурорського нагляду. Вони також акцентують на ключовій ролі суду та контрольно-наглядових органів при оцінці винятковості кожного конкретного випадку застосування зброї з урахуванням обстановки, характеру правопорушення та індивідуальних особливостей правопорушника. Також підкреслюється значення адекватного сприйняття таких дій з боку громадськості, оскільки стереотипне уявлення

про неправомірність кожного випадку застосування зброї створює додаткові соціальні напруження та не відповідає сучасним підходам до функціонування правоохоронної системи [1].

Є.С. Зеленський та Л.Х. Немонова виокремлюють низку чинників, що безпосередньо впливають на своєчасність і правомірність застосування вогнепальної зброї поліцейськими, зокрема проблеми рівня службової, бойової та фізичної підготовки, страх перед дисциплінарною й кримінальною відповідальністю, надмірну деталізацію регламентації дій під час застосування зброї, а також правові й психофізіологічні компоненти відповідної діяльності [2]. Водночас, поділяючи загальну логіку авторів, слід зауважити, що теза щодо “надмірної” регламентації дій поліцейських є дискусійною. Саме чіткість і детальність нормативного регулювання виступає важливою гарантією правомірності застосування примусу, а поняття “надмірності” у цьому контексті має оціночний характер і потребує доктринального уточнення з урахуванням принципів правової визначеності та пропорційності.

Виклад основного матеріалу. Нормативне регулювання юридичної відповідальності правоохоронців за порушення правил поведінки зі зброєю та її тактичного застосування має комплексний характер і ґрунтується на положеннях законодавства, що визначає статус різних категорій службовців сектору безпеки та оборони. Аналіз Закону України «Про Національну поліцію» свідчить, що законодавець встановлює широкий спектр видів юридичної відповідальності поліцейських: кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну [3]. Особливу увагу приділено саме тактичному застосуванню зброї, яке повинно відповідати принципам необхідності, пропорційності та мінімізації шкоди. Порушення цих тактичних стандартів – наприклад, передчасне ухвалення рішення про відкриття вогню, неправильне оцінювання оперативної ситуації або неврахування наявності сторонніх осіб – розглядається судами як обставина, що підсилює правову відповідальність правоохоронця. Водночас закон прямо передбачає врахування “бойового імунітету”, що має значення у випадках застосування зброї в умовах воєнного стану чи інших особливих правових режимів. Це зумовлює необхідність диференціювання стандартів відповідальності з огляду на конкретний ситуаційний контекст та характер загрози.

Порівняльний аналіз із правовим статусом співробітників Служби безпеки України виявляє іншу акцентуацію законодавчої моделі відповідальності. У разі вчинення протиправних дій співробітники СБУ несуть дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність. Водночас закон містить важливу матеріально-правову гарантію: співробітники, які діяли в межах своїх повноважень і відповідно до вимог закону, не несуть відповідальності за майнові збитки, спричинені їхніми діями. Такі збитки компенсуються державою, що є виявом принципу державного ризику у сфері оперативно-розшукової та контррозвідальної діяльності [4]. Це має безпосереднє значення й для оцінки тактичних рішень співробітників СБУ щодо застосування зброї, адже законодавець передбачає ширший захисний режим у випадках, коли дії були спрямовані на запобігання загрозам національній безпеці.

Порівняння відповідних норм дає підстави стверджувати, що підходи до визначення юридичної відповідальності правоохоронців, поліцейських і співробітників СБУ, істотно відрізняються за ступенем деталізації, обсягом гарантій та роллю держави у відшкодуванні можливих збитків. У сфері застосування зброї та її тактичного використання це має ключове значення, оскільки визначає межі індивідуальної відповідальності службовця, характер процедурної оцінки його рішень і рівень державного захисту, на який він може розраховувати під час виконання службових повноважень.

У контексті правового регулювання застосування поліцейськими вогнепальної зброї законодавець формує досить розгалужену та деталізовану модель, що поєднує високий рівень регламентації з вимогою дотримання принципу пропорційності. Відповідно до положень статті 46 Закону України «Про Національну поліцію», застосування вогнепальної зброї визнається найбільш суворим заходом примусу, що зумовлює жорсткі умови його використання. Такий захід допускається виключно у виняткових випадках, пов’язаних із необхідністю негайного відвернення загрози життю чи здоров’ю людей, припинення збройного нападу або затримання особи, поведінка якої становить очевидну небезпеку. У цьому контексті закон охоплює широкий спектр ситуацій – від відбиття нападу до зупинки транспортного засобу чи нейтралізації безпілотних літальних апаратів [3].

Водночас, законодавець підкреслює, що поліцейський має право застосувати зброю лише в обсязі, необхідному для негайного усунення небезпеки, що відображає закріплений у праві принцип мінімізації шкоди. Заборона застосування зброї в умовах, де це може завдати шкоди сторон-

нім особам, додатково підсилює цю логіку. Відмітимо, що важливою процедурною гарантією є обов'язок поліцейського повідомляти керівництво про кожен випадок застосування зброї, що забезпечує подальший контроль за правомірністю дій

У контексті юридичної відповідальності правоохоронців та загальних стандартів допустимого застосування сили важливе значення має положення статті 38 Кримінального кодексу України, яке формує національні межі допустимості завдання шкоди під час затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення [5]. Норми цієї статті розкривають концепцію “непротиправності” дій осіб, які прямо після вчинення посягання застосовують силу чи інші заходи для затримання правопорушника з метою доставлення його відповідним органам влади. Така діяльність допускається лише за умови дотримання критерію “необхідності”, що структурно корелює з вимогами статті 2 ЄКПЛ щодо використання сили як виключно необхідної [6].

У пункті 2 статті 38 наведено дефініцію перевищення заходів, необхідних для затримання, яка характеризується умисним заподіянням тяжкої шкоди, що явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання [5]. Це положення фактично відтворює доктрину пропорційності, наголошуючи на необхідності порівняння характеру посягання, поведінки затримуваного та реальної ситуації застосування сили. У такий спосіб національний законодавець формує рамки, в яких і потерпілі, і інші особи, включаючи правоохоронців, звільняються від кримінальної відповідальності, якщо діяли у межах об'єктивно необхідного.

Водночас конструкція статті 38 прямо підкреслює, що перевищення необхідних заходів тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, визначених спеціальними нормами (статті 118 та 124 КК України). [5] Це свідчить про особливий, цільовий характер криміналізації таких діянь та про прагнення законодавця розмежувати правомірне застосування сили від умисного та непропорційного спричинення шкоди.

У науковій площині важливо, що стаття 38 КК України істотно узгоджується з міжнародними стандартами допустимого застосування сили, зокрема з вимогами статті 2 ЄКПЛ та практикою ЄСПЛ (зокрема у справах щодо поліцейських переслідувань та умов законності використання зброї) [6]. Тому на наше переконання, для повного й коректного розуміння правозастосування у сфері використання та контролю за застосуванням вогнепальної зброї правоохоронцями необхідно звертатися до актуальної судової практики, передусім рішень Верховного Суду, а також практики Європейського суду з прав людини, яка формує стандарти належної поведінки представників правоохоронних органів.

Показовою у цьому контексті є справа № 160/9275/18, у якій Верховний Суд підкреслив пріоритет суті порушення над формальною термінологією та продемонстрував надзвичайно високі стандарти обачності, що очікуються від працівників поліції при поводженні зі зброєю і боеприпасами. ВС звернув увагу на те, що навіть якщо боеприпас не вибув із володіння органу поліції й не спричинив жодних небезпечних наслідків, сама по собі необережність, допущена під час поводження зі зброєю, є достатньою для кваліфікації діяння як дисциплінарного проступку. Такий підхід узгоджується з базовими принципами службової дисципліни, зокрема з вимогами Присяги поліцейського та положеннями Дисциплінарного статуту [7].

Узагальнюючи, Верховний Суд наголосив на тому, що дисциплінарна відповідальність поліцейського не залежить виключно від формального визначення порушення (наприклад, поняття “втрата”), а ґрунтується на оцінці фактичної поведінки поліцейського з позицій професійної обачності та безпеки [7]. Такий підхід демонструє, що правозастосовна практика у справах щодо поводження зі зброєю орієнтована передусім на ризики, які потенційно могли виникнути, а не лише на реальні наслідки.

Продовжуючи досліджувати судову увагу звернемо увагу на постанову Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 08.11.2018 у справі № 822/1077/17, яку можна назвати одним із небагатьох системних рішень, де суд детально дослідив помилки тактичного й юридичного характеру, допущені при використанні зброї. Суди всіх інстанцій встановили, що поліцейський здійснив десять пострілів у громадському місці, причому відеозаписи з нагрудної камери підтвердили наявність у зоні ураження випадкових громадян, житлових будинків та транспортних засобів. Суд підкреслив небезпеку таких дій, зважаючи на тактико-технічні характеристики пістолета «Форт-17». Окремо зазначено, що рішення про застосування зброї було ухвалене завчасно, ще до самостійної оцінки ситуації на місці події, що суперечить вимогам щодо обов'язкової індивідуальної оцінки загрози та вибору пропорційних заходів поліцейського примусу [8].

Суд також наголосив, що поліцейський діяв без належного забезпечення власної безпеки, чим створив умови, за яких виникла потреба у негайному застосуванні сильніших заходів примусу. У рішенні акцентовано, що патрульний не використав менш суворі альтернативи, попри те, що обставини дозволяли їх застосувати. Додатково суд зауважив на порушенні обов'язку надати невідкладну медичну допомогу особі, яка зазнала поранення, що є прямою вимогою ст. 43 Закону «Про Національну поліцію». Загальний висновок Верховного Суду полягає в тому, що дії поліцейського містили склад дисциплінарного проступку, а застосоване стягнення відповідає тяжкості порушення, зокрема тому, що затримана особа померла від вогнепального поранення.[8]

Показовою є і Постанова Сумського апеляційного суду від 04.02.2019 у справі № 591/6032/17, де йшлося про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої співробітником СБУ. Суд встановив, що під час затримання автомобіль був заблокований і фактично не міг залишити місце події, а водій уже вийшов із транспортного засобу. Незважаючи на це, працівник СБУ розбив лобове скло автомобіля ударами пістолетом, що не відповідало жодним тактичним або правовим підставам. Суд визнав такі дії протиправними, вказавши на їх невідповідність вимогам ч. 3 ст. 46 Закону «Про Національну поліцію» щодо обмеженого характеру застосування зброї та спеціальних засобів. Важливо, що касаційна інстанція залишила постанову в силі, відмовивши СБУ у відкритті касаційного провадження [9].

Опираючись на ці рішення, можна констатувати, що національні суди формують послідовну правозастосовну лінію, у центрі якої – принцип пропорційності, вимога мінімізації шкоди, обов'язок індивідуальної оцінки загрози, а також суворе дотримання стандартів безпеки як для правоохоронців, так і для громадян.

Звернемо увагу на те, що й стаття 2 Європейської конвенції з прав людини встановлює один із найжорсткіших режимів захисту – право на життя, яке визнане фундаментальним для демократичного суспільства.[6] Її структура поєднує як абсолютну заборону свавільного позбавлення життя, так і вичерпно визначені винятки, що допускають використання смертельно небезпечної сили державними органами у суворо регламентованих обставинах.

У цьому контексті практика Європейського суду з прав людини відіграє ключову роль у формуванні стандартів регулювання застосування зброї правоохоронцями. Так, у справі *Makaratzis v. Greece* (2004) ЄСПЛ підкреслив, що право на життя охоплює не лише заборону свавільного позбавлення життя, а й покладає на державу позитивний обов'язок створити ефективну систему нормативних і процедурних гарантій, які запобігають неконтрольованому або надмірному застосуванню сили. Суд встановив, що порушення статті 2 Конвенції може мати місце навіть за відсутності смерті чи тяжких ушкоджень, якщо сама організація поліцейської операції є недоліковою: характеризується відсутністю координації, чітких тактичних процедур та детальних інструкцій щодо використання зброї. У розглянутій справі хаотичні дії кількох поліцейських, які відкрили вогонь без узгодженого плану, свідчили про системну прогалину у підготовці та регулятивному забезпеченні, а не про окрему індивідуальну помилку [10].

Кардинальним у цьому рішенні є те, що держава зобов'язана не лише контролювати правомірність застосування зброї постфактум, а й запобігати небезпечним інцидентам шляхом формування якісної нормативної бази, визначення тактичних алгоритмів та забезпечення належної професійної підготовки співробітників.

Важливо також розуміти, що у системі управління поліцейськими операціями ключову роль відіграють тактичні командири, функції яких зосереджуються на безпосередньому керівництві силами, розгорнутими на визначеній території або залученими для виконання окремих оперативних завдань. Їх діяльність спрямована на реалізацію оперативного плану та забезпечення узгодженості дій усіх підпорядкованих підрозділів із загальною стратегією операції. Тактичне командування поділяється на територіальне – орієнтоване на контроль ситуації в конкретній локації, та функціональне – пов'язане з управлінням спеціалізованими групами, включно з тими, що застосовують вогнепальну зброю чи інші спеціальні засоби [11].

Тактичні командири відповідають за проведення повного інструктажу щодо стратегічних цілей і оперативних завдань перед початком операції, а також за організацію детального розбору результатів по завершенні. Однією з визначальних складових їх діяльності є постійний обмін інформацією з оперативним командиром, що забезпечує динамічне корегування дій у разі зміни оперативної обстановки. Водночас вони зобов'язані своєчасно передавати усі нові відомості під-

леглим співробітникам, забезпечуючи їх інформованість та готовність діяти відповідно до актуального плану [11].

Оскільки саме на рівні тактичного командування відбувається фактичне застосування сили, у тому числі вогнепальної зброї та інших засобів примусу, тактичний командир несе персональну відповідальність за поведінку підпорядкованих працівників поліції. Він повинен забезпечити, щоб усі дії особового складу відповідали вимогам законності, пропорційності та тактичної доцільності, а також не виходили за межі стратегічних намірів і затвердженого оперативного плану.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, можна дійти висновку, що комплексний аналіз підстав, видів і особливостей юридичної відповідальності правоохоронців за порушення правил поведінки зі зброєю та її тактичного застосування у службовий час засвідчує багаторівневість та специфічність правового реагування на такі порушення. Закон України «Про Національну поліцію» встановлює широкий спектр видів юридичної відповідальності поліцейських: кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну. Водночас порівняльний аналіз правового статусу працівників поліції та співробітників СБУ показав наявність різних моделей юридичної відповідальності, що зумовлені специфікою службових функцій і рівнем допустимої дискреції під час застосування зброї.

Судова практика підтверджує, що поширеними є дисциплінарні стягнення навіть за незначні порушення, наприклад випадок втрати одного набою, що розцінюється як порушення службової дисципліни, хоча й не завжди супроводжується суттєвими наслідками. Якщо завдана шкода пов'язана з діями співробітника Служби безпеки України під час виконання ним службових повноважень, матеріальна відповідальність, як правило, покладається не на конкретного працівника, а на державу. Практика ж ЄСПЛ підтверджує, що ключовими критеріями правомірності застосування зброї залишаються необхідність, пропорційність, тактична обґрунтованість і мінімізація шкоди.

Таким чином, подальше вдосконалення законодавства, уніфікація підходів до тлумачення норм та систематичний аналіз судової практики є необхідними умовами підвищення якості правового регулювання й зміцнення суспільної довіри до правоохоронної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волков Ю.М., Казначеев Д.Г. Актуальні проблеми застосування вогнепальної зброї поліцейськими в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С.142–145. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/33>.
2. Зеленський Є.С., Немонова Л.Х. Конфліктне питання застосування вогнепальної зброї працівниками Національної поліції України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2024. Т. 1, № 80. С. 522–525. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.79>.
3. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII: станом на 12 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
4. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII: станом на 31 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>.
5. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 17 лип. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 04.11.1950: станом на 1 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 25.02.2021 у справі № 160/9275/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95139103>.
8. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 08.11.2018 у справі № 822/1077/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77749397>.
9. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 01.08.2019 у справі № 260/1142/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83513103>.
10. Рішення ЄСПЛ від 20 грудня 2004р. у справі Makaratzis v. Greece (Application No. 50385/99). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-67820%22%5D%7D>.
11. Права людини і забезпечення правопорядку під час публічних зібрань. Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ. 2017. URL: <https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/d/8/375751.pdf>.